

В. Л. Федоренко

**КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА
І СВОБОДИ ЛЮДИНИ
ТА ЇХ ГАРАНТУВАННЯ Й ЗАХИСТ
В УКРАЇНІ**

ПЕРЕДМОВА

Права та свободи людини залишаються однією з найважливіших і універсальних цивілізаційних цінностей уже понад триста років поспіль. Для одних народів вони ґрунтуються на *habeas corpus* і потужній правозахисній практиці судів, для інших – втілюються в деклараціях і білях про права, а також у конституціях і відповідній правозастосовній практиці. Натомість треті народи лише утверджують у своїх правових системах основоположні права та свободи людини, а також визначають механізми їх реалізації, гарантування та захисту.

Водночас, права і свободи людини залишаються однією з найбільш дискусійних категорій права, соціології та інших наук. Свого часу відомий англійський філософ і правник Дж. Бентам, який два роки жив в Україні (1786–1787 рр.), так визначив сутність цих категорій: «Права самі в собі по суті є вигоди, переваги щодо того, хто ними користується. ... вільність полягає в тім, щоб мати владу робити усе те, що не шкодить іншому»¹.

Більшість фундаторів класичного американського та європейського конституціоналізму звертали увагу на визначний вплив прав і свобод людини на право в цілому. Так, відомий американський мислитель А. де Токвіль писав про права людини таке: «Найчудовішим поняттям про чесноту є поняття про права. Достоту кажучи, обидва ці поняття стикаються між собою: права – це не що інше, як чесноти, перенесені в політичне життя»².

Після Другої світової війни діяльність новоствореної ООН зумовила т. з. «правозахисну революцію»³, результати якої втілились насамперед у Загальній декларації прав людини 1948 року та наступних глобальних і регіональних міжнародних

---

¹ *Бентам И.* Рассуждение о Гражданском и Уголовном законоположении. С предварительным изложением начал Законоположения и всеобщего начертания полной Книги Законов и с присовокуплением опыта о влиянии времени и места относительно Законов. – Перевед. М. Михайловым. Т. II. Санкт-Петербург: Типограф. Шнора, 1806. С. 1, 4.

² *Токвиль А. де.* Про демократію в Америці. У 2-х т. Пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка : передм. А. Жардена. – Київ : Вид. дім «Всесвіт», 1999. – С. 198.

³ *Игнатъев М.* Права человека как политика и идолопоклонничество. Пер. с англ. А. Захарова – Москва: Новое литературное обозрение, 2019. – С. 33.

правозахисних актах, повоєнних конституціях держав Європи і відповідній правозастосовній діяльності. Для України ж, яка входила в цей час до складу колишнього СРСР, прологом до її незалежності став, на наш погляд, саме правозахисний дисидентський рух. Як писав А. Зварун, «Створивши Українську Гельсинську Групу, її члени довели, що почуття національної свідомості й національного самозбереження та їхні правозахисні позиції жевріють на Україні, хоч і невидимо для тих, хто не хоче цього бачити. Вони вірять, що як тільки з'явиться нагода, це жевріння спалахне могутнім полум'ям»⁴. І таким вибухом стало проголошення незалежності України у 1991 році.

Але в ХХІ ст. основоположні права та свободи людини, як і три століття тому, не стали остаточно очевидними і ustalеними у своїй реалізації та гарантованості. Війни і військові конфлікти за останні два десятиліття стали для світу явищем більш звичним ніж у кінці ХХ ст., а обнадійливі процеси глобалізації та запровадження в ЄС ідеології мультикультуралізму мали неприємний побічний ефект у вигляді перманентних фінансово-економічних і міграційних криз, що поставили під сумнів потенціал ідеології лібералізму в Об'єднаній Європі та в світі загалом. Ці та інші обставини, включаючи Brexit, відродили скептичні погляди на майбутнє прав і свобод людини у світі.

Відомий мислитель сучасності А. фон Хайек у своїй відомій праці «Конституція свободи» ще в минулому столітті писав: «Сьогодні нам слід особливо чітко усвідомлювати, що внаслідок технологічних змін, коли постійно створюються нові потенційні загрози індивідуальній свободі, ніякий перелік захищених прав не може бути вичерпним. В епоху радіо та телебачення проблема свободи доступу до інформації уже не зводиться до свободи друку»⁵.

Інший учений, директор Центру правозахисної політики ім. Карра при Школі державного управління ім. Кеннеді Гарвардського університету М. Ігнат'єв пише уже нині, що: «У

---

⁴ Український правозахисний рух. Документи і матеріали Київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсинських Угод Передмова: А. Зваруна; упор.: О. Зінкевич. – Торонто-Балтимор : Укр. Вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка. С. III.

⁵ Хайек Ф.А. фон. Конституція свободи / Пер. с англ. – Москва: Новое изд-во, 2018. – С. 288.

правозахисному дискурсі самі права, а також відповідальність за їх дотримання виглядають безмежними, у той час як наявні ресурси – час і гроші – вичерпними. Коли моральні ідеали проголошуються універсальними, але засоби для їх забезпечення залишаються лімітованими, неминуче настає розчарування»⁶.

Разом із тим, подібні сумніви щодо майбутнього прав і свобод людини в ХХІ ст., а також щодо гарантій їх реалізації та захисту спонукають до переосмислення існуючих концепцій, теорій, доктрин і вчень, розроблених у 1991–2020 рр. такими українськими ученими-конституціоналістами, як М. Афанасьєва, М. Баймуратов, Ю. Барабаш, О. Батанов, Г. Берченко, В. Боняк, О. Бориславська, І. Бородін, О. Васильченко, Ю. Волошин, О. Волощук, С. Головатий, М. Гультай, Т. Заворотченко, Є. Захаров, М. Козюбра, А. Колодій, П. Корнієнко, А. Крусян, О. Кушніренко, О. Лютюк, П. Любченко, М. Малишко, Р. Максакова, Н. Мішина, В. Нестерович, Л. Новак-Каляєва, А. Олійник, О. Петришин, В. Погрілко, О. Пушкіна, П. Рабінович, В. Речицький, С. Різник, М. Савчин, В. Сєрьогін, С. Сєрьогіна, О. Скрипнюк, І. Сліденко, Т. Слїнько, І. Словська, К. Слюсар, О. Совгіря, М. Ставнічук, П. Стецюк, Ю. Тодика, А. Хольота, В. Шаповал, С. Шевчук, Ю. Шемшученко та ін., а також до розроблення нових.

Представлена читачеві монографія є спробою узагальнити, систематизувати і розвинути теоретичні основи конституційних прав і свободи людини та громадянина, їх системи і структури, механізмів гарантування та захисту, започатковані автором у спільних із проф. В.Ф. Погорілком наукових дослідженнях у 2005–2006 рр.⁷, та продовжених самостійно в циклі статей, виданих як в Україні⁸, так і за кордоном⁹, і авторському підручнику

---

⁶ *Игнатъев М.* Права человека как политика и идолопоклонничество: Пер. с англ. А. Захарова. – Москва : Новое литературное обозрение, 2019. – С. 49.

⁷ *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Референдне право України : навч. посібник. – Київ : Вид-во “Ліра-К”, 2006. – С. 113–144.

⁸ *Федоренко В.Л.* Конституційні права і свободи людини у сучасній Україні та пошук оптимальної моделі їх захисту // Права людини в Україні в сучасних умовах: пошук нових механізмів утвердження та забезпечення / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка і В.П. Тихого; матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10 груд. 2014 р.). Київ : Вид-во Ліра-К, 2014. – С. 103–110.; *Федоренко В.Л.* Проблеми утвердження та реалізації

«Конституційне право України» (2016 р.)¹⁰. А також запросити науковців-конституціоналістів до розвитку дискурсу про досвід, проблеми і перспективи розвитку та захисту конституційних прав і свобод людини в XXI ст.

права громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування // *Виборче право України в контексті європейських демократичних стандартів: Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26–27 трав. 2016 р.)*. – Київ: Вид. дім «Стилос», 2016. – С. 63–69.; *Федоренко В.Л.* Правозахисна функція Конституційного Суду України // *Публічне право*. – 2018. Спец. вип. – С. 191–201; *Федоренко В.Л., Адлер О.Г.* Право інтелектуальної власності в системі прав і свобод людини (до 70-річчя Загальної декларації прав і свобод людини) // *Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайнівські читання»): Матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (20 груд. 2018 р., м. Київ)*; за заг. ред. проф. В.Л. Федоренка / *Наук.-досл. центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту*. – Київ: Вид-во «Ліра-К», 2018. С. 12–20. та ін.

⁹ *Fedorenko W.* Efektywność ochrony praw i wolności człowieka w Ukrainie: historia, współczesność, perspektywy // *Uniwersalny i regionalny wymiar ochrony praw człowieka. Nowe wyzwania – nowe rozwiązania*. Т. 3. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2014. S. 803–806.; *Fedorenko W.* Ochrona praw i wolności człowieka we współczesnej Ukrainie: w poszukiwaniach optymalnego modelu // *Problemy realizacji regionalnych standardów ochrony praw człowieka w praktyce ustrojowej państw*. Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałka, 2015. S. 523–53.; *Fedorenko V., O. Chernenchenko O.* Civil (Personal) Rights and Liberties in Ukraine: Notions, System, and Problems of their Establishing // *Prawa człowieka. Humanistyczne zeszyty naukowe*. № 18. 2015. Katowice: Wydawnictwo Naukowe Centrum Usług Edukacyjnych, Badawczych i Profilaktycznych, 2015. S. 45–64.; *Fedorenko W.* Problem ochrony praw człowieka w warunkach rewolucji oraz konfliktów wojennych // *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia –instytucje – nowe wyzwania – praktyka*. Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017. S. 73–79.; *Fedorenko V.* Forensic Expert Activity in the Field of Copyright Protection for Scientific Works in Ukraine // *Regionalne systemy ochrony praw człowieka 70 lat po proklamowaniu Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*; Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. Т. II. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2019. S. 660–669.; *Fedorenko V.L.* Guaranteeing and protecting human rights and freedoms in Ukraine / *The problems of legal regulation of human rights and freedoms at temporarily occupied territories of Ukraine. The optimization of protection model for rights and freedoms of Ukrainian person:collective monograph / V.M. Bevenko, V.A. Bortnyak, K.V. Bortnyak, O.Yu. Busol, etc.* Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2019. S. 286–308. etc.

¹⁰ *Федоренко В.Л.* Конституційне право України : підручник ; До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. – Київ : Вид-во «Ліра-К», 2016. – С. 202–276.

1. ПОНЯТТЯ, ГЕНЕЗИС І СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Зміст конституційно-правового статусу людини становлять її основоположні права і свободи. У взаємозв'язку з інститутом громадянства, який за своєю сутністю є також невід'ємним правом людини, конституційні права та свободи людини виражають сутність і зміст усталеного правового зв'язку людини з державою та громадянським суспільством. Адже, з одного боку, *«утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»* (ст. 3 Конституції), а з іншого – кожна людина *«має обов'язки перед суспільством»* (ст. 23 Конституції)¹¹.

Ідея природних і невідчужуваних прав людини як основи її правового статусу сягає своїми витокami ще часів Античності. Зокрема, М. Ренстон вважає, що іще в Стародавній Греції громадяни окремих міст користувались такими правами, як *ізогорія*, або свобода слова для всіх, та *ізономія*, або ж рівність усіх перед законом¹². Але не всі дослідники прав і свобод людини є беззаперечними прихильниками тези про їх існування в Античному світі.

Так, відомий правознавець Б. М. Чичерін, розмірковуючи свого часу в праці *«Загальне державне право»* (1894 р.) над походженням прав людини, писав, що давні народи мало переймалися особистими правами людини, а за часів Античності ці права зводилися переважно до можливості брати участь в управлінні державними справами. Хоча уже в давнину заява особи *«civis Romanus sum»* – *«Я – громадянин Риму!»* захищала її від свавілля з боку влади, надіяла додатковими правами й імунітетами порівняно з іншими категоріями осіб¹³.

Але не варто ідеалізувати стан розвитку прав і свобод людини у Стародавній Греції та Стародавньому Римі, а тим паче у більш

---

¹¹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

¹² *Крэнстон М.* Права человека. Документы о правах человека / М. Крэнстон. – Paris: Editions de la Seine, 1975. – С. 11.

¹³ *Чичерин Б.* Курс государственных наук. Ч. I. Общее государственное право. – Москва : Типо-литограф. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко., 1894. – С. 201.

пізніх епохах. Так, Н.-Д. Фюстель де Куланж писав про повне підпорядкування особи, навіть у справах про скорботу за загиблими у війнах, владі полісу в Стародавній Греції, феномен остракізму, а також, що «... стародавні не знали вільного приватного життя, ні свободи виховання, ні свободи релігійної. Людська особа цінувалась надзвичайно низько, порівняно з тією святою та майже божою владою, яка називалась вітчизною чи державою. ... Ось чому найбільшою з усіх людських оман була думка, що в стародавніх громадянських общинах людина користувалася свободою»¹⁴.

Подібною до грецьких міст-полісів була й ситуація з правами і свободами людини у Стародавньому Римі. Незважаючи на те, що, за влучним виразом проф. Т. Марецолля «Панування римського права, як позитивного закону, було школою юридичного виховання народів Європи ...»¹⁵, питання прав і свобод людини, через рабовласницький устрій Риму, на відміну від питань власності, володіння речами і зобов'язань, майже не унормовувалося й було позбавлене глибокої уваги римських юристів.

Після відомої праці Р. Ієринга «Дух римського права на різних ступенях його розвитку» (1852–1856 рр.), в якій він стверджував, що Рим три рази приводив людство до єдності – держави, церкви й закону¹⁶, і якою Р. Ієринг суттєво пожвавив дискурс про рецепцію ідей (духу) і позитивних законів римського права в тогочасне право Європи, зокрема в речове право¹⁷ тощо, створювалась ілюзія існування в Стародавньому Римі розгалуженої системи суб'єктивного права на приватну власність. Але такий погляд на

---

¹⁴ Фюстель-де-Куланж Н.-Д. Древняя гражданская община (*La Cite Antique*). Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима / Пер. Н.Н. Спиридонова : Изд. 2-е, исправ. – Москва : Отд. тип. Тов. И.Д. Сытина, 1903. – С. 195–196.

¹⁵ Марецоль Т. Учебник римского гражданского права / Пер. с нем., с 3-го изд. С добавл. статьи Иеринга о современном знач. римск. права и библиограф. римск. права. – Москва : Типограф. А. Мамонтова, 1867. – С. XVIII.

¹⁶ Иеринг Р. Дух Римского права на различных супенях его развития / Пер. с 3-го нем. испр. изд. Ч. 1. – СПб., 1875. – С. 1.

¹⁷ Див.: Кольцов Л. Понятие и юридическая природа владения вещами по римскому праву. Сравнение господствующего учения с теорией Иеринга. – Ярославль : В Типогр. Губерн. Правления, 1874. – 51 с.; та ін.

здобутки римського права буде надмірно спрощеним і осучасненим. До того ж, в англійській традиції, за свідченням Е. Фішеля, «... на римське право Юстиніанових кодексів дивляться як на витвір деспотизму. В Оксфорді римське право викладається на рідковідвідуваному факультеті»¹⁸.

Закріплення перших прав і свобод людини в Англії було започатковане ще в 1215 р. у Великій хартії вольностей (*Magna Charta Libertatum*). Одним із найбільших здобутків цього важливого джерела англійського конституціоналізму стало визначення права на справедливе правосуддя та невідкладність його здійснення. Природні права людини і їх закріплення в парламентських актах стали наративом англійського конституціоналізму й пізніше, у XVII ст. Несправедливо підзабутий нині учений-конституціоналіст В. Дурденевський писав щодо цього:

«Солдат Кромвеля – англійський горюдянин чи селянин XVII ст. – був згоден підкорюватися виключно закону, що був вихідним від представництва, у виборах якого він брав участь і існування якого засноване на Народному Договорі; тільки таким законам, похідним від влади народу, могли бути урегульовані, але не заборані, його *birth rights* – природні права, які інDEPENDENTI (незалежники) і левелери (урівнювачі) захищали з усією завзятістю релігійних фанатиків».¹⁹

Пізніше, в епоху Відродження, відбулося становлення раціоналістичної наукової школи, яка визнавала Божественне походження всіх людей як рівних і вільних істот. Просвітництво ж дало поштовх до поширення правозахисних ідеалів, гуманізму, поваги до особи тощо.

Один з фундаторів теорії класичного конституціоналізму Дж. Міль у своїй праці «Утилітаризм» (1861 р.) писав щодо значення основоположних прав і свобод людини для суспільства: «Не є вільним те суспільство, якою не була б його форма правління, в якій індивід не має свободи думки і слова, свободи

---

¹⁸ Фішель Э. Государственный строй Англии / Пер. П.М. Цейдлера. СПб. : Изд. книготорг.-типографа М.О. Вольфа, 1862. – С. 30.

¹⁹ Дурденевский В.Н. Иностранное конституционное право в избранных образцах (с приложением текстов конституций). – Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – С. 30.

жити, як він хоче, свободи асоціації, – і тільки те суспільство вільне, в якому всі ці особистісні свободи існують абсолютно і беззастережно однаково для всіх його членів»²⁰.

Надалі ідея природних прав людини почала набувати свого звичного для сьогодення значення переважно через призму її реалізації у поєднанні зі становленням конституціоналізму під час буржуазно-демократичних революцій у Європі та війн за незалежність у США та інших державах Америки, а також у Японії епохи Мейдзі наприкінці XVIII – в XIX ст. Як писав В. Ренненкампф, *«Революційний період (з 1789 до 1802 р.) заснував свій рух, свою розбудову державного і суспільного ладу на двох головних початках: а) правах особи і б) народному представництву»²¹*. Очевидно, що цей революційний рух утверджував визначену вченим тенденцію і в подальшому.

Права людини стали основним гаслом і найбільшим здобутком тогочасних революцій і воєн за незалежність. Не випадково, що одними із перших загальноновизнаних конституційних актів в історії людства стала Декларація прав людини і громадянина 1789 р. у Франції, яку можна вважати предтечею Загальної декларації прав людини 1948 р. Французька Декларація 1789 р. зберігає свою чинність до сьогодні. Ці акти, за свідченням С. Котляревського, визнавали найвигіднішим стан людини, заснований на народному суверенітеті: *«Громадянин буває істино вільним лише тоді, коли влада є похідною для всього народу»²²*.

Підґрунтям для позитивного закріплення основоположних прав і свобод людини у згаданих деклараціях і білях про права стало природне право. В «Енциклопедії права» Є. Трубецкой писав щодо його сутності:

«Природне право – те ж саме, що й правда: воно огортає в собі всю спільноту тих моральних вимог, завдяки яким ми

---

²⁰ Миль Дж. С. Утилітаризм. О свободе / пер. с англ. А.Н. Неведомского, с прилож. Очерки жизни и деятельности Милля Е. Конради. Изд. 3-е (без перемен). – СПб. : Изд-ие книготорг. И.П. Перевозникова, 1900. – С. 215.

²¹ Ренненкампф В. Конституционные начала и политические воззрения кн. Бисмарка. – Киев : Типограф. И.Н. Кушнерев и Ко, 1890. – С. 83.

²² Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. – СПб. : Типогр. Альтшуллера, 1907. – С. 84.

підпорядковуємося чи не підпорядковуємося тому чи іншому зовнішньому правовому авторитету: воно заключає в собі всю сукупність тих моральних норм, в яких всякий авторитет, всяка людська влада та будь-яке позитивне право знаходить собі виправдання чи засудження. ... Природне право звучить як заклик до самовдосконалення»²³.

Зазначимо, що попри відомі перемоги позитивного права в ХІХ ст. в унормування конституційних прав і свобод людини та їх гарантій у конституціях і конституційних актах, та в *«чіткому розмежуванні позитивного права та моралі»²⁴*, права і свободи людини в цей час були тісно пов'язані зі справедливістю, чесністю, правдивістю. На думку С. Котляревського, це було пов'язано з джерелами природного права – з релігійною свободою групи англійських протестантів-конгрегационалістів, які втілювали принцип відділення церкви від держави²⁵.

У США та в Європі, як зазначає Д. Боуз, наступне після великих революцій століття було відзначене поширенням ідей лібералізму та його радикальної течії – лібертаріанства. *«Лисані конституції та білі про права захистили свободу і гарантували верховенство права. ... Значно розширилася свобода друку та віросповідання, права власності стали більш захищеними, а міжнародна торгівля – вільною»²⁶*. Утім, закріплення основоположних прав і свобод людини в конституціях і білях про права в ХІХ ст. не було повсюдним, а рівність прав і свобод людини ще тривалий час обмежувалася кольором шкіри, статтю, соціальним походженням тощо.

Розпад після Першої світової війни світових Австро-Угорської, Російської та Османської імперій, низка соціалістичних революцій у Європі та Азії, а також розвиток доктрини і практик конституціоналізму сприяв удосконаленню правових механізмів

---

²³ Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. – Москва : Товар. скоропечати А.А. Левинсона, 1908. – С. 58–59.

²⁴ Крэнстон М. Права человека. Документы о правах человека. – Paris : Editions de la Seine, 1975. – С. 30.

²⁵ Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. – СПб. : Типогр. Альтшуллера, 1907. – С. 81.

²⁶ Боуз Д. Либертарианство: история, принципы, политика. 2-е изд. / Пер. с англ.; под ред. А.В. Куряева. – Москва; Челябинск : Социум, 2014. – С. 59.

закріплення та гарантування прав людини з початку ХХ ст. Так, К. Шмідт у своїй праці «Легальність і легітимність» писав, що друга частина Веймарської конституції

«... має неточний, навіть оманливий заголовок – «Основні права та основні обов'язки німців». Насправді – порівнянно з першою частиною конституції, тією частиною, яка закладає основи парламентської держави – друга частина являє собою певною мірою другу конституцію»²⁷. Власне, з часів Веймарської конституції основоположні права та свободи людини перестають декларуватися в різноманітних білях і деклараціях, а стають після їх позитивного унормування центральним елементом самих конституцій.

Надалі, в ХХ–ХХІ ст. розвиток конституціоналізму супроводжувався розширенням номенклатури унормованих прав людини й удосконаленням юридичних механізмів їх гарантування. На жаль, цей процес був зупинений і навіть повернутий у зворотному напрямі під час Першої та Другої світових воєн, які продемонстрували вразливість гуманітарних ідеалів людства та прав і свобод людини за відсутності відповідних міжнародних гарантій.

Через це засновники ООН, приймаючи Статут цієї поважної міжнародної організації на Конференції в Сан-Франциско в 1945 році, визначили принцип поваги до прав людини основною метою та завданням діяльності ООН. На виконання своїх статутних завдань уже в 1946 році ООН заснувала Комісію з прав людини – основний орган у межах системи ООН, що визначає політику цієї організації у сфері прав людини. Утім повоєнний світ очікував не лише на поновлення ідеалів гуманізму та людяності, втілених у правах і свободах людини, а й на їх визнання та гарантування на міжнародному рівні. Відповідна клопітлива робота була з успіхом здійснена членами Комісії.

Після ретельного вивчення підготовленого Комісією проекту Загальної декларації прав людини і 1 400 етапів голосування практично по кожному його пункту і слову Генеральна Асамблея урочисто ухвалила Загальну декларацію прав людини. Ця визначна подія відбулася 10 грудня 1948 року в Парижі. Відтоді відзначення

---

²⁷ Шмідт К. Понятие политического, / Пер. с нем.; под ред. А.Ф. Филиппова. – СПб.: Наука, 2016. – С. 208.

річниць із дня прийняття Декларації стало справедливо вважатися святом торжества прав і свобод людини та консолідації всіх правозахисників світу.

Не менш важливою для розвитку європейського гуманітарного простору в повоєнний період стала і підписана в Римі Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Права та свободи, що містяться у Конвенції, – це мінімальні європейські стандарти прав людини, які мають бути в основі діяльності держав-учасниць у галузі дотримання прав людини. Держави-учасниці Ради Європи мають застосовувати ці стандарти в своєму законодавстві та правозастосовчій практиці, однак за ними залишається свобода вибору засобів застосування цих стандартів.

Саме Конвенція започаткувала конституційні основи становлення в Україні якісно нової системи утвердження та захисту прав і свобод людини, що загалом позитивно вплинуло на демократизацію діяльності українських судових установ, правоохоронних органів, усіх структур органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. При прийнятті в 1996 році Верховною Радою Конституції України основні положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року було відтворено у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Основного Закону.

Зокрема, у Конституції України закріплено: право на життя (ст. 27); право на повагу гідності (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); недоторканність житла (ст. 30); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання для тих, хто на законних підставах перебуває на території України, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (ст. 33); право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35); право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36)²⁸.

---

²⁸ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

До того ж, Основний Закон утвердив європейські принципи національного та міжнародного судового захисту прав і свобод людини. Відповідно до ст. 55 Конституції України, права та свободи людини і громадянина захищаються судом, кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судів²⁹ – Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) тощо.

У XXI ст. у новітніх конституціях, до яких належить і чинна Конституція України від 28 червня 1996 року, поряд із розширенням системи громадянських, політичних, економічних, культурних (духовних) прав і свобод закріплюються нові види прав і свобод – інформаційні й екологічні. При цьому нині значна увага приділяється не лише розширенню прав і свобод людини, а й їх реальному змістовному наповненню та гарантованості.

З розвитком України як демократичної, соціальної, правової держави зростає потреба у вдосконаленні національних і міжнародних юридичних механізмів утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини. Закономірно, що саме права і свободи людини, їх гарантії та механізми захисту визначають нині гуманістичний вимір розвитку Української держави і громадянського суспільства, їх реальні перспективи подальшого розвитку на шляху до утвердження демократії та верховенства права.

Водночас, сучасний етап утвердження та захисту конституційних прав і свобод людини в Україні отримав свій особливий розвиток у 2013 і наступних роках. Йдеться про Євромайдан і Революцію гідності, які стали, по суті, масовим громадським рухом, спрямованим на захист честі та гідності людини, її основоположних прав і свобод. У подальшому, з анексією АР Крим і проведенням АТО (нині – ОСС) на Сході України, конституційні права та свободи людини уперше за всі роки незалежності України опинилися перед серйозною загрозою. Насамперед, йдеться про право людини на життя, свободу, честь і гідність³⁰. Тому утвердження та захист

---

²⁹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³⁰ *Fedorenko W.L. Problemy ochrony praw człowieka na Ukrainie: od Rewolucji Godności do teraźniejszości // Europejski system ochrony praw człowieka. Inspiracja*

конституційних прав і свобод людини в Україні має нині надзвичайно прагматичне значення. Поліпшення стану дотримання прав і свобод людини в Україні, очевидно, стане одним із найважливіших індикаторів виходу нашої держави з воєнно-політичної, соціально-економічної та гуманітарної кризи.

Генезис прав і свобод людини одночасно сприяв і розвиткові знань про їх юридичну природу. В українській правовій науці усталилася думка, що права людини – це передусім її природні права, які потрібні для нормального існування і розвитку особи, певні невід’ємні можливості її особистої свободи, вільної життєдіяльності в суспільстві. Натомість свобода людини – це також спосіб її можливої та дозволеної поведінки³¹. Отже, на практиці права людини та її свободи є схожими і часто визначаються як єдина категорія – «права і свободи людини і громадянина».

Ще одним термінологічним парадоксом є суб’єктний склад конституційних прав і свобод. У багатьох положеннях Конституції України суб’єктами прав і свобод виступають «людина» і «громадянин». Традиційно вважається, що людині властиві насамперед основоположні природні права (права на життя, право на свободу тощо), а громадянину – позитивно встановлені державою насамперед політичні та соціально-економічні права.

Водночас у ХХІ ст. більшість цивілізованих держав світу, зокрема держави – учасниці ЄС, відмовилися від політики «гуманітарного протекціонізму» і поширюють конституційні права та свободи не лише на власних громадян, а й на всіх фізичних осіб, які законно перебувають на їх території. Ця тенденція характерна й для України. Зокрема, вітчизняні вчені виділяють таке новітнє покоління конституційних прав і свобод людини, як «глобалізаційні»³².

---

uniwersalna – uwarunkowania kulturowe – bariery realizacyjne; red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. T. 3. Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2016. –S. 681–688.

³¹ Конституційні права, свободи і обов’язки людини і громадянина в Україні / За ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юридична думка, 2008. –С. 21, 22.

³² *Слюсар К.С.* Наукова концепція поколінь прав людини та механізм їх реалізації в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Київ, – 2012. – С. 7.

Більшість установлених Конституцією України прав і свобод людини, за винятком виборчих прав, права на участь в управлінні державними справами та деяких інших політичних прав людини, поширюються і на громадянина, і на людину. Утім, правові режими реалізації цих прав і свобод можуть різнитися з огляду на особливості правового статусу людини (громадянин України, іноземець, особа без громадянства, біженець).

Квінтесенцією досліджуваного об'єкта та його сутнісних ознак є визначення науковцями відповідної категорії. У минулому й нині вчені наводили різні визначення категорії «права і свободи людини». Зокрема, ректор імператорського Університету ім. св. Володимира М. Ренненкампф писав:

«Право в суб'єктивному сенсі є визнане правом панування особи у визначеному колі відносин. Наділений суб'єктивним правом має владу діяти сам чи вимагати від інших відомих дій, або дозволу до дій; в окремих випадках він не лише може, але й зобов'язаний користуватися й виконувати своє право в усьому його обсязі, навіть аби це завдавало шкоди іншим особам. ... Право суб'єктивне становить необхідну живу силу права в цілому; без нього об'єктивне право виражало б абстроговану могутність, яка належить усьому суспільству, складалося б із низки правил, приписів, позбавлених здатності до їх реалізації»³³.

Отже, як зазначалося нами в підручнику «Конституційне право України», під конституційними правами та свободами людини слід розуміти встановлену Конституцією та законами України та гарантовану Українською державою міру можливої поведінки або діяльності особи (колективу осіб) з метою задоволення своїх законних потреб та інтересів у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній), екологічній, інформаційній та інших сферах суспільного та державного життя³⁴.

За своєю сутністю права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю, пріоритетною сферою відповідальності

---

³³ Ренненкампф Н.К. Очерки юридической энциклопедии. – Киев : В Университ. Типограф., 1868. – С. 145.

³⁴ Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник ; До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. – Київ : Вид-во «Ліра-К», 2016. – С. 219.

держави перед людиною, найважливішою перемогою конституціоналізму щодо захисту людини від свавілля держави; за своїм змістом – це право на володіння, користування і розпорядження політичними, економічними, соціальними та культурними (духовними) й іншими цінностями; за формою – є видом, способом поведінки або діяльності особи чи колективу осіб у суспільстві з метою задоволення своїх політичних, економічних, соціальних і культурних (духовних) потреб та інтересів.

Конституційні права і свободи людини відрізняються своєю багатоманітністю, а питання їх класифікації та систематизації стали традиційними для юридичної науки і практики. Зокрема, М. Реннекампф писав, що *«кількість і класифікація природжених прав людини надзвичайно різноманітні; до них зараховують за великим рахунком право на недоторканість тіла і сил душі, право на честь, рівність, право на набуття власності, вступу до шлюбного союзу, вибір місця перебування і роду занять і т.д. і т.п.»*³⁵.

Інший правознавець-конституціоналіст, Б. Чичерін, писав що, *«... права громадян по відношенню до державної влади можуть бути зведені до двох категорій: 1) особистісні права, які належать громадянам як окремим особам, підпорядкованим державній владі; ними визначається відношення особистої свободи до влади; 2) політичні права, належні громадянам як учасникам влади»*³⁶. Засновники науки конституційного права обґрунтовували й інші погляди на природу та розмаїття конституційних прав людини, виходячи з потенціалу тогочасного конституційного законодавства та відповідної правозахисної практики.

Як правило, виділяють офіційну та неофіційну (доктринальну) класифікацію прав людини. Перша з них передбачена чинними міжнародними договорами, а друга здійснюється вченими-правознавцями. При цьому конкретні найменування груп прав людини відчутно розходяться, що ще раз підтверджує тезу про множинність сучасних прав людини.

---

³⁵ Реннекампф Н.К. Очерки юридической энциклопедии. – Киев : В Университ. Типограф., 1868. – С. 147.

³⁶ Чичерин Б. Курс государственных наук. Ч. I. Общее государственное право. – Москва : Типо-литограф. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко., – С. 200.

Прийнято вважати, що першу групу так званих «елементарних» прав і свобод на цивілізаційному рівні закріпила Загальна декларація прав людини 1948 року. Йдеться про унормування на міжнародному рівні права на життя; свободу і недоторканність особи; свободу від рабства; заборону тортур або жорстокого, нелюдяного ставлення або покарання; рівність перед законом тощо. Другу групу прав людини становили її особисті цивільні права: право особи на визнання її правосуб'єктності; свобода пересування та вибору місця проживання; право на притулок; право на громадянство; право володіння майном. Третю і четверту групи прав людини становлять політичні права і свободи, а також економічні, соціальні та культурні права³⁷.

У свою чергу, М. Кренстон виокремлює такі групи прав людини: 1) загальні позитивні права, якими користується кожен, хто проживає в конкретній юрисдикції; 2) традиційні права і свободи, як втрачені, так і існуючі; 3) номінальні «законні» права, тобто декларативні права, закріплені в конституціях, які з різних причин не трансформувались у суб'єктивні позитивні права; 4) позитивні права, свободи, привілеї і гарантії недоторканності для обмеженого кола осіб, наприклад, свого часу це були права платників податків; 5) позитивні права, свободи, привілеї і гарантії недоторканності для окремого кола осіб, як то права президента США чи королеви Англії³⁸.

Очевидно, що в XXI ст. формуються та утверджуються й наступні «покоління» прав і свобод людини, які отримують своє закріплення в міжнародних договорах, а надалі – й у конституційному законодавстві. Зокрема, після укладення «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами членами, з іншої сторони» і Плану імплементації цієї Угоди, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 року № 847-р, особливої важливості для України набуває питання імплементації в чинне

---

³⁷ Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія / Кол. Авторів ; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. – Київ: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. – С. 13.

³⁸ *Крэнстон М.* Права человека. Документы о правах человека / М. Крэнстон. – Paris: Editions de la Seine, 1975. – С. 33–34.

конституційне законодавство новітніх прав і свобод, установлених Хартією основних прав Європейського Союзу 2000 року³⁹. Ця Хартія була визначена її розробниками як свого роду «Біль про права в ЄС», який є дороговказом для гуманітарного розвитку держав–учасниць ЄС і асоційованих з ЄС держав, що поділяють спільні європейські цінності.

Серед наріжних положень Хартії основних прав ЄС, що є перспективними для їх відтворення в Основному Законі, є, для прикладу, «право на доступ до послуг загальноекономічного значення», «право на послуги з працевлаштування», «право на надання консультацій щодо підприємницької діяльності» тощо. Ці та інші покоління новітніх прав і свобод людини, а також гарантії їх реалізації мають бути враховані при ймовірному вдосконаленню Конституції України у 2020 і наступних роках.

Значна увага проблемам класифікації та систематизації прав і свобод людини приділяється в науці конституційного права. Свого часу Ю. Тодика пропонував таку класифікацію конституційних прав і свободи людини: 1) залежно від суб'єкта вони поділяються на права і свободи людини та права і свободи громадянина, останні з яких є більш поширеними; 2) залежно від виду суб'єкта вони поділяються на індивідуальні та колективні; 3) за генезисом – на природні та похідні; 4) за характером утворення – на основні (конституційні) та доповнювальні (такі, що конкретизують); 5) за черговістю включення до конституції – на права першого, другого і третього покоління; 6) за ступенем їх абсолютизації поділяються на такі, що підлягають обмеженню, й такі, що не можуть бути обмеженими; 7) за змістом – на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні⁴⁰.

Утім у конституційно-правовій науці існують і інші класифікації прав і свобод людини. Зокрема, права людини розрізняють за сферою суспільних відносин, в яких ці права існують, називаючи громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні й екологічні права. Така класифікація

---

³⁹ Хартія основних прав Европейского Союза. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_524.

⁴⁰ Конституційне право України : підручник / За ред.: Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – С. 142.

застосовується протягом багатьох років, вона ґрунтується на міжнародних документах.

Іноді правознавці виділяють і так звані «новітні» права – «колективні» або солідарні – такі як права народу, національних меншин або інших соціальних груп чи асоціацій на самовизначення (правову самоідентифікацію), на розвиток, на здорове довкілля тощо. У сучасній юридичній науці поширено й інші погляди щодо системи прав і свобод людини та її складових.

Одним із перших у незалежній Україні комплексну класифікацію конституційних прав і свобод людини обґрунтував Ю. Тодика. На його думку, відповідні права слід поділяти: 1) залежно від суб'єктів: на права і свободи людини та права і свободи громадянина; 2) залежно від виду суб'єкта: індивідуальні й колективні; 3) за генезисом: на природні (природжені) і похідні (сформульовані в законах, у міжнародних пактах; 4) за характером утворення: на основні (конституційні) і доповнюючі (конкретизуючі); 5) за черговістю їх включення до конституції: на права першого, другого і третього поколінь; 6) за ступенем їх абсолютизації: аюсолютні й такі, що можуть обмежуватись; 7) за змістом: на громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні і культурні⁴¹. Відзначимо, що детально сутність і зміст системи конституційних прав і свобод людини Ю. Тодика розкрив і в інших своїй працях, зокрема в ґрунтовній «Конституційно-правовий статус человека и гражданина в Украине»⁴². Відповідні напрацювання використовуються й у сучасних наукових і навчальних виданнях харківської школи науки конституційного права⁴³.

В одному з перших підручників з конституційного права України Н. Мяловицька зазначала, що «серед досить численних

---

⁴¹ Тодика Ю.М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина // *Конституційне право України* : підручник / За ред. Ю.М. Тодики, Журавського В.С. – Київ: Видавн. Дім «Ін Юре», 2002. – С. 142.

⁴² Тодика Ю.Н., Тодика О.Ю. Конституційно-правовий статус человека и гражданина в Украине. – Киев : Концерн «Видавн. Дім «Ін Юре», 2004. – 368 с.

⁴³ Конституційне право України : підручник / Т.М. Слінько, Л.І. Летнянчин, Ф.В. Веніславський ; за заг. ред. Т.М. Слінько. – Харків : Право, 2020. – 592 с. 277.

громадянських прав і свобод умовно можна виділити дві групи: права і свободи, які захищають людину від свавілля з боку інших осіб, та права і свободи, які захищають людину з боку держави»⁴⁴.

То ж, узагальнюючи положення міжнародного та конституційного законодавства, а також погляди українських і зарубіжних правознавців, можна стверджувати, що конституційні права та свободи людини можуть бути класифікованими:

1) за сутністю, або ж за походженням – природні та позитивно унормовані державою права і свободи людини;

2) за предметом, або ж змістом конституційні права і свободи людини і громадянина поділяються на політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні), інформаційні, екологічні;

3) за суб'єктами – це індивідуальні та колективні права; права і свободи громадян України та права і свободи іноземців і осіб без громадянства, біженців, осіб які потребують додаткового і тимчасового правового захисту;

4) за віковою приналежністю – права дитини; права молоді; права людей похилого віку;

5) за статевою приналежністю – Конституція України виділяє лише права жінки, хоча для багатьох демократичних держав світу нині актуальним стає утвердження та захист особистих прав гомосексуалістів, трансгендерів тощо.⁴⁵

У своїй сукупності, будучи пов'язаними між собою численними юридичними зв'язками, ці права і свободи утворюють систему основних прав і свобод людини і громадянина, ядром якої традиційно вважають громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи людини та громадянина. Для вивчення та усвідомлення системи конституційних прав і свобод людини в Україні варто зупинитися на загальній характеристиці їх основних груп, виходячи з традиційного для українського правознавства поділу їх на громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні) та ін.

---

⁴⁴ Конституційне право України : підручник / За ред. проф. В.Ф. Погрілка. –Київ : Наук. думка, 1999. – С. 268.

⁴⁵ Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник ; До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. – Київ : Вид-во «Ліра-К», 2016. – С. 221.